

- ¹ Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение России (1913—1919) — М., 1919. — С. 15; Билимович А. Революция, большевики и хозяйство России. — Ростов-на-Дону, 1919. — С. 21—22.
- ² Фридман М. И. Назв. праця. — С. 30.
- ³ Вестник Елисаветградского земства. — 1918. — № 20. — С. 2.
- ⁴ Фалькнер С. А. Задачи унификации денежной массы // Экономическая жизнь. — М., 1919. — № 111.
- ⁵ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 2. — С. 1.
- ⁶ Там же. — С. 2.
- ⁷ Экономическая Жизнь. — М., 1919. — 17 січня.
- ⁸ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 2. — С. 9.
- ⁹ Вестник Елисаветградского земства. — 1918. — № 21. — С. 1.
- ¹⁰ Українська Загальна Енциклопедія. — Т. 3. — Львів — Станіслав — Коломия, 1931—1933. — С. 958—959. В праці Д. Дорошенка «Історія України 1917—1923 рр.» Т. II. Українська гетьманська держава» (Ужгород, 1930. — С. 278—282) цифра прибутків інша — 3 179 680 984 карбованці.
- ¹¹ Шрамченко С. Перші українські марки-шаги (1918—1920) // Український філателіст. — 1931. — № 3—4. — С. 1.
- ¹² Там же. — С. 2.
- ¹³ Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року // Український філателіст. — 1929. — № 7—8. — С. 3—4.
- ¹⁴ Новые деньги // Финансовый журнал. — 1918. — № 1. — С. 19.
- ¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Том II. Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — Додаток. — С. XXIX.
- ¹⁶ Державний вісник. — 1918. — № 12. — С. 1.
- ¹⁷ Там же. — № 8. — С. 2.
- ¹⁸ Там же. — № 23. — С. 2.
- ¹⁹ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 23. — С. 6.
- ²⁰ Бюллетень Киевского городского самоуправления. — 1919. — № 4. — Август—сентябрь. — С. 1.
- ²¹ Екатеринославский вестник. — 1919. — № 66. — С. 2.
- ²² Там же. — № 1. — С. 2.
- ²³ Вісник УНР. — 1919. — № 35. — С. 2.
- ²⁴ Там же. — № 18. — С. 3.
- ²⁵ Там же. — № 1. — С. 4.
- ²⁶ Там же. — № 4. — С. 2.
- ²⁷ Україна. — 1919. — № 11. — С. 4.
- ²⁸ Там же. — № 12. — С. 3.
- ²⁹ Вісник УНР. — 1919. — № 36. — С. 1.
- ³⁰ Доценко О. Літопис української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — Київ—Львів, 1923. — С. 143.
- ³¹ Там же. — С. 305—306.
- ³² Власенко Е. Финансы Украины. — Прага, 1927. — С. 147.

Методологія та методика історичних досліджень

В. О. Трипольський (Київ)

Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного аналізу

Кожна епоха відзначається своїм специфічним підходом до вирішення історичних проблем, а отже, й специфічною домінантою суспільних понять, наукових категорій. Важливою проблемою нашого часу є утвердження демократії в усіх царинах суспільного життя. Масштаби і можливості результати демократичних перетворень до кінця ще не усвідомлені. Як буде розвиватися за цих умов держава? Яка роль при цьому належатиме різним владним структурам? Чи вдасться демократії оста-

точно звільнитися від обтяжливих залишків автокритизму і чи можлива взагалі «чиста» демократія? Подібні запитання, значущі самі по собі, подвійно важливі для України, яка в непростій економічній, соціально-політичній та інформаційно-ідеологічній ситуації шукає свій, відповідний до її історичних традицій і життєвих потреб шлях до демократії.

Теоретичні проблеми державотворення в Україні досить широко обговорюються в наукових колах. Не все, звичайно, вдається з'ясувати настільки, щоб можна було давати готові практичні рекомендації. Та заслугове на увагу вже й те, що визначені ті перспективні напрями досліджень, в руслі яких молода вітчизняна політологія вже дає помітне нагромадження знань.

Важливою передумовою дальшого зростання евристичних можливостей політичної науки є зміцнення її методологічної основи, в тому числі за рахунок посилення зв'язку логіко-теоретичних і історичних методів дослідження. Звернення до історії, її незаперечних свідчень часто стає вирішальним для визначення адекватності здобутих знань соціальній дійсності. Водночас не можна не рахуватися з тим, що історичні дослідження будь-якого суспільного явища, в тому числі демократичних процесів, мають самостійну теоретико-пізнавальну значимість. Вони дозволяють не тільки глибоко проникати в саму сутність демократії, але й досягнути всю багатоаспектність її проявів і трансформацій, конкретний, специфічний для кожної епохи і для кожного народу зміст тих одвічно болючих питань, над вирішенням яких працюють усі, хто стає на шлях демократичних реформ.

Маючи на меті розглянути проблему в широкому історичному аспекті, ми теж виходимо з того, що це дасть можливість точніше визначити справжній зміст і соціальну спрямованість демократичних процесів в Україні.

Звернення до минулого свідчить, що демократія — не таке вже поширене явище на зорі цивілізації. Так званий схід являв картину панування суцільних деспотій. Та і в країнах Середземномор'я переважали тиранічні, олігархічні режими. Класичного вигляду демократія набула лише в Афінах за часів Перікла і в республіканському Римі. Зазначений факт можна тлумачити по-різному. Але гідне уваги перш за все те, що визріває демократія не на будь-якому ґрунті, що для неї потрібні певний рівень розвитку економіки і соціальної структури, пробудження особистої самосвідомості у основної частини членів суспільства.

Той факт, що впродовж всієї історії включно по XVIII ст. спостерігались здебільшого авторитарні форми державної влади, якраз і пояснюється гостротою класових і міжетнічних конфліктів, соціальною пригнобленістю переважної більшості населення. З одного боку, ніщо не заважало привілейованій меншості нав'язувати всім свою деспотичну волю. А з іншого боку, авторитарні важелі виявлялись найпридатнішими для придушення будь-якої опозиції і непокори.

Стародавні Афіни в цьому відношенні становили рідкісний виняток. Внаслідок збігу ряду сприятливих історичних обставин для них відкрилися значні економічні і зовнішньоторговельні можливості, а отже, перспектива подальшого розвитку міста-держави. Але для реалізації цього треба було якомога повніше використати той сукупний інтелектуальний, моральний потенціал, яким володіє народ, пробуджений до самостійної політичної творчості. Одним словом, демократичний устрій став для Афін історичною необхідністю і відповідні реформи Фемістокла і Перікла дістали гарячу підтримку.

Змальовуючи афінську демократію, звертають увагу, як правило, лише на її атрибути: народні збори (еклесія), суд присяжних (гелієя), виборність і регулярна змінюваність посадових осіб тощо. І коли згадують про причини її краху, то теж посилаються на недосконалість деяких інститутів влади. Але ці розрізнені зауваження не просяняють головне: чому ж саме так і не вдалося довести демократичний процес в

Афінах до довершеності, що згодом дало підставу деяким авторам, в тому числі Арістотелю, ставити демократію нарівні з тиранією і олігархією? ¹.

Справа тут, очевидно, не в досконалості (чи недосконалості) певних інститутів народовладдя, а в тому, що афіняни ще не були здатні досягнути самої суті народовладдя, а отже, правильно визначити зміст і межі компетенції кожного з його механізмів та інститутів. Як би то не було, але жоден владний орган ні за яких обставин не спроможний замінити собою всю державу, так само, як і державна воля, навіть коли її висловлюють всі громадяни, що зібрались разом на народні збори, ще не виражає всієї глибини та ідентичності волі, бажань, інтересів народу як такого. Взятий не у всій цілісності свого буття, а лише в один з його моментів, народ може потрапити під вплив всілякого роду демагогів, авантюристів та навіть і власних примх, забобонів, а отже, — вдатись до невинуватих і нерозумних вчинків. Запобіганню цьому служить взаємодія різних механізмів, гілок влади, а головне — підпорядкування всіх владних органів закону.

На сьогоднішній день немає іншого, більш досконалого державно-політичного механізму, який би так вдало і всеосяжно відбивав та реалізував всю цілісність прагнень, інтересів народу, як це роблять закони. Звичайно, кожний акт представницької чи виконавчої влади має справу з регулюванням інтересів тих чи інших груп, класів, регіонів і т. п. Але тільки в системі законів демократичної держави втілюються не окремі інтереси окремих груп та поколінь громадян, а корінні інтереси і всезагальна воля народу. Саме тому в правовій демократичній державі над усім панує закон.

Але афіняни ще тільки освоювали ази демократії, і деякі її принципи істини лишалися для них недоступними. І це багато в чому обумовило їх фатальні помилки. Вони втратили колись могутню морську імперію, тому що поводитись із власними колоніями та союзниками беззаконно і несправедливо. Згубили своє місто, намагаючись керувати військовими справами за допомогою дебатів на ринковій площі.

Обмеженість афінської демократії виявилась також у спотвореному розумінні цілей державної влади. Публічна влада немов би замкнулася на самій собі. Маючи на увазі лише інтереси цілого, міста-держави, вона не тільки не визнавала права рабів, але й не брала до уваги індивідуальних інтересів її повноправних громадян. Як раб перебував під владою свого господаря, так громадянин — під владою держави. Міра його свободи, право на життя і особиста недоторканність обумовлювались тим, як відправляв він політичні справи і обов'язки. Коли ж на когось з афінян падала підозра у політичній неблагонадійності, то він міг бути підданий ostracismu, позбавлений громадянства, майна і навіть життя.

І все ж історичний досвід афінської демократії лишається неминучим саме тому, що вона переконливо довела реальність народовладдя. Водночас вона показала, що зародження громадянських почуттів і самосвідомості, прилучення до повсякденних справ і турбот свого народу здатні пробудити у людей неабияку творчу енергію і ділову активність. Варто нагадати, що саме на час розквіту демократії припадає справді унікальний культурний зліт, найвищий економічний і політичний розвиток Афін.

Інші факти для роздумів нам дає історія становлення демократії, яку явили людству Північно-Американські Сполучені Штати наприкінці XVIII ст. Виникла американська демократія в результаті наполегливої боротьби народу за свою свободу і незалежність. Водночас вона мала шасливу можливість скористатись прогресивними ідеями європейських і власних просвітителів, спиралась на соціальні інтереси принципово нових верств суспільства, людей волелюбних, підприємливих і працьовитих.

Прийнята 1776 р. Декларація незалежності США була першим в історії державним актом, який проголосив народний суверенітет основою державно-правового життя. Конституція закріпила положення, згідно з якими склад конгресу і глава виконавчої влади (президент) визначаються через загальне волевиявлення громадян. Всі інститути влади визнають над собою вищу силу закону, а сам закон змінюється тільки законним шляхом. Новим явищем у політичній практиці стали конституційні гарантії основних прав і свобод людини. Постало питання про неприпустимість втручання держави в автономні сфери громадянського суспільства, а також про збалансованість інтересів громадянського суспільства і держави. Щоб запобігти монополізації влади в одних руках, батьки американської демократії вдалися до принципу розподілу влад.

Проте історики неодноразово повертались до того факту, що далеко не всі американці задоволені «благами цієї демократії». Наприклад, Токвіль не тільки із захопленням пише про неї, але й наполягає на тому, щоб «ми принаймні знали, чого від неї можна чекати і чого слід побоюватися»². Будучи однією з класичних країн сучасної демократії, США, особливо виразно явили світові її глибокі суперечності, неадекватність ряду політичних форм нестихаючій, виснажливій боротьбі корпоративних інтересів. Не випадково А. Шлезінгер, посиляючись на численні свідчення з історії своєї країни, зазначає, що комерція, зажерливість і розкоші призводили до падіння не одного демократичного уряду, що і тепер вони несуть в собі загрозу для морального здоров'я нації³.

Незважаючи на великі за часом демократичні традиції, в США не вдалося вирішити таку застарілу політичну проблему, як відчуження людей від держави і влади. Про це свідчать, зокрема, абсентизм значної частини виборців, висока питома вага порушень правопорядку і скоєння злочинів. Наполягаючи на власному еталоні розуміння прав людини, багато американців підтримує дії уряду, коли той вдається до тиску і насилля щодо інших держав і народів.

І все ж слід віддати належне тим, хто стояв у витоків американської демократії, та їхнім спадкоємцям. Адже їм вдалося створити таку її модель, що вона вистояла, незважаючи на всі соціальні і політичні випробування. І ця її стійкість, гнучкість, спроможність до самовідтворення пояснюються не тільки унікальністю політичних інститутів США вдалою системою правових важелів. Не менш принципове значення мають закладені в самий характер американського суспільства здоровий практичний глузд, контактність, готовність людей, у тому числі й офіційних осіб, до компромісів, нетерпимість до ідейного доктринерства, дуже помітна в країні роль громадської думки.

XIX і XX ст. характеризуються поворотом багатьох держав і народів до демократії. В наш час лише ті країни, що знаходяться на периферії нових цивілізаторських процесів, або ж такі, що переживають внутрішній хаос (як, скажімо, деякі колишні республіки СРСР), ще вагаються між демократією і автократією. В розвинутих же країнах Європи, Азії, Америки демократія входить у коло цінностей, які поділяє переважна більшість громадян.

Що ж спонукає народи віддавати перевагу демократичним орієнтаціям? Які історичні чинники та ідейні мотиви лежать в основі цього?

Явна перевага, яку віддають люди демократії перед іншими політичними режимами, викликана передусім зростанням особистісних заasad у сучасному історичному житті. Люди не тільки відчують переваги особистої свободи, але й на власні очі переконалися, що ніякий харизматичний вождь, так само як і найосвіченіша державна бюрократія, ніколи не допустить применшення власного впливу на владу, втрату власних привілеїв за рахунок зростання прав і соціальної значимості всієї маси громадян, а значить, і не дозволить здійснення розподілу влади серед всього народу. Свобода і різносторонній розвиток кожної людської

особи можливі тільки в демократично організованому суспільстві, а схильність багатьох людей до авторитарності і несправедливості робить демократію конче необхідною.

Імператив демократії виразно заявив про себе також у зв'язку з істотними змінами у суспільному житті під впливом сучасної науково-технологічної революції. Суть останньої аж ніяк не вичерпується тим, що стосується економіки та її інфраструктури. Піонерні технології, становлення на їх основі принципово нового виробничого укладу обумовлюють радикальну перебудову багатьох сторін людського життя, а разом з тим — можливість значного підвищення рівня інтелектуальних, креативних здібностей людини. Вже сьогодні, за визнанням провідних соціологів, економістів, бізнесменів світу, людський фактор, кваліфікація, знання, творча кмітливість виробничого персоналу найбільшою мірою визначають якісні параметри, а отже, і долю виробництва.

Коли ж творча діяльність стає масовою, то це не може не позначитися на чинниках праці, формах її організації та дисципліни, на всій духовній, соціальній атмосфері в суспільстві. Необхідність створення умов для розкриття творчого потенціалу всіх людей вимагає більш досконалих форм громадянської інфраструктури, вирішення громадських і суспільних проблем не на основі жорстких авторитарних рішень, а через власну ініціативу, самодіяльність трудівника, через проробку альтернативних проектів дій, узгодження різноманітних інтересів та цілей.

Проблема демократії, запровадження розумних і гуманних взаємовідносин між людьми гостро постала і у зв'язку з величезними, тектонічними за своїм характером зрушеннями в геополітичній структурі світу. Потяг народів до миру, цивілізованих способів вирішення усіх спірних питань і суперечностей не знімає небезпеки, яку несуть людству мілітаристські режими. Досягнення НТР надали їх тоталітарним зазіханням новий стимул. Поряд із гонкою озброєнь доводиться спостерігати, як вони все настирливіше вдаються до «технологічної і культурної агресії», фінансового диктату. Непродумана, вузькоогоїстична політика у використанні досягнень НТР порушує екологічну рівновагу, край загострює глобальні проблеми. В ситуації ж, коли перед усім людством постало гамлетівське «бути чи не бути?» — демократія, приборкання будь-яких автократичних, тоталітарних, охлократичних режимів стає вже не темою політичних сперечань, а безумовно і нагальною вимогою.

Міняються, однак, не тільки становище, значення і роль демократії в політичному, суспільному житті. Змінюються її власні якісні параметри.

Візьмемо, наприклад, такі демократичні ідеї, за які ще на початку століття наполегливо боролись багато народів світу, як: можливість участі всіх громадян у виявленні політичної волі, формування вищих органів влади через загальні вибори, відкритий характер прийняття владних рішень через представницькі органи, функціонування різних гілок влади за принципом їх рівноваги, визнання в усьому державному і громадському житті верховенства права. Нині вони є нормальним явищем в цивілізованих державах. Тепер можливості дальшого прогресу демократії переміщуються в галузі структурування механізмів і інститутів у процесуальну сферу, в удосконалення процедурних питань.

У діяльності парламентів, у взаємовідносинах законодавчої та виконавчої влади, держави і громадськості, влади і опозиції вирішального значення набувають уміння підтримати атмосферу партнерства і конструктивного співробітництва, досягнення розумного компромісу.

Дедалі очевиднішою стає обумовленість демократичного процесу розвитком громадянського суспільства, зрілістю структурних елементів останнього. У зв'язку з цим цілком обґрунтовано наголошується в літературі на посиленні уваги до питань соціальної демократії, на більш рівномірному і збалансованому розвитку політичних і соціальних прав громадян. Не один демократичний лад в Європі зазнав поразки через

те, що був неспроможним попереджати і своєчасно розв'язувати суперечності і соціальні конфлікти.

Удосконаленню демократії немає меж. Погоджуємося з тими, хто пише про принципову незавершеність будь-якої її моделі і стану. Це, правда, не значить, що вона позбавлена внутрішньої визначеності і тієї структурної цілісності, на які можна з упевненістю покластись. Йдеться про інше, а саме про те, що демократія є одночасно і стан, і процес і що між ідеальною моделлю демократії і реальною дійсністю існує певний розрив, що реальність завжди недосконала по відношенню до будь-якої ідеальної моделі. Звідси і розвиток демократії відбувається, за висловом Н. Боббіо, у вигляді двох, спрямованих назустріч один одному процесів: від ідеалу до дійсності, реальності і від реальності до ідеалу⁴.

Для нас, українців, демократична ідея близька не тільки в силу відображення в ній назрілих потреб сучасності, але й тому, що вона змикається з нашою національною історією. Адже переважна більшість громадських, культурних діячів, під впливом яких впродовж минулих століть розвивалася суспільна думка в Україні, послідовно і невідступно виступали за демократичний устрій життя.

Певні елементи демократичного способу вирішення публічних справ мали місце вже в Київській Русі. Серед них найвиразніше заявило про себе всенародне віче у містах. М. Грушевський називає його «органом громадської контролі над князем і його управою»⁵. Думається, що було б невірно розглядати його лише як своєрідний залишок від первісної общинної демократії, воно виражало волю принципово нових історичних верств населення, в тому числі торгово-ремісничого люду. А головне, що характеризує віче, це те, що ці інституції дійсно несли політичне навантаження, виступали посередниками між державою (в особі князя та його дружини) і громадськістю великих міст. Віче тримало князя та його урядників «під своїм наглядом, ставило князеві свої жадання, і князь, звичайно, вважав на них»⁶. Про вплив і вагу віче говорить хоча б той факт, що князі входили з ним в угоду, укладали «ряди», політичні договори. Були випадки, коли воно міняло неугодних князів⁷.

Важливою віхою в історії становлення української державності була козацько-гетьманська доба. Військо Запорізьке, що своєю політичною діяльністю у XVI—XVIII ст. наближалось до становища держави, являло справжній вигляд «козацької самоуправи» (Грушевський). Остання ґрунтувалась на засадах рівності і товариства у взаємних відносинах, вирішенні найважливіших питань на раді, виборності всієї старшини⁸.

Незалежна Українська держава, що виникла у 1648—1654 рр., мала всі шанси піти демократичним шляхом, започаткованим запорізьким козацтвом. Але невдовзі між традиціями запорізьців і гетьманщиною виявилися суттєві розбіжності, які згодом все більше і більше нарастали. Невипадково П. Орлик зазначав, що гетьмани стали присвоювати собі «самодержавну владу». А тому підготовлені ним «Пакти й Конституції» мали на меті, «аби гетьман надалі пильнував, щоб людям не чинено надмірної тяжкості, утиску і здріства, щоб він великодушно направляв і поліпшував усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей»⁹.

Були й інші діячі, які щиро вболівали за долю української держави. І все ж доводиться жалкувати, що в основній своїй масі старшина дбала більше про себе, про власний зиск. Відчужуючись від народу, значна її частина вросла в репресивний апарат царської імперії і своєю діяльністю по суті сприяла ослабленню української державності. Думається, що Петру Першому та Катерині Другій саме тому і вдалося так легко ліквідувати українську державу, що її старшина ані морально, ані політично не була спроможною сама постояти і народ підняти на боротьбу за її незалежність.

Доба нового українського відродження у ХІХ ст. була позначена «свідомим демократизмом» національної суспільно-політичної думки. Про світовідчуття і світосприйняття української інтелігенції, інших верств населення тих часів ми дізнаємося переважно з літератури. Але, як свідчать відомі факти з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, більш глибоко і ґрунтовно соціально-політичні ідеї обговорювалися там, куди не проникав царський розшук і цензура.

Кожний, хто перечитує документи кирило-мефодіївців, у тому числі «Начерки Конституції Республіки» Г. Андрузького, «Проекть основаній устава украинскаго общества «Вольный союзъ» — «Вільна спілка», розроблений М. Драгомановим, не може не звернути увагу на те, що запропонований ними державний устрій відповідав найвищим вимогам прогресивної думки світу тих часів. Найважливішим завданням «Вільної спілки» передбачалось перетворення держави «на засадах політичної свободи» і «рівності всіх у громадянських правах і обов'язках». На думку авторів проекту, із політичних перетворень слід вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина, 2) самоврядування місцеве; правління всією країною через представницькі збори¹⁰.

На демократичні принципи присягали обидві політичні сили — Центральна Рада і комуністи України, — які змагались за владу в 1917—1918 рр. Справді величезний крок був зроблений українським народом у ті часи на шляху соціального і національного визволення. І водночас це був акт трагічного прозріння. Взаємною смертельною протидією обидві сторони продемонстрували, що далеко не досить проголосити гасло демократії. Не менш принципове і навіть вирішальне значення має та реальна політика, яку слід проводити в рамках започаткованих демократичних інститутів. Хто знає, можливо, і процеси «соціалістичного будівництва» пішли б у країні іншим шляхом, якщо б не нехтувалися проголошені в Конституції УРСР демократичні принципи, не став формальним суверенітет України.

Наприкінці ХХ ст. Україна знов опинилась у ситуації історичного вибору. Приступивши після грудневого 1991 р. референдуму до розбудови незалежної держави, український народ зіткнувся з непростотою, багато в чому нетрадиційною ситуацією, адекватна реакція на котру вимагає від нього неабиякої мудрості і прозорливості. Адже державотворчий процес виявився водночас під впливом декількох різнопланових факторів: національних і соціальних, внутрішніх і зовнішніх, сприятливих і несприятливих, традиційних і викликаних сучасною винятково динамічною і напруженою епохою. Своєрідність ситуації полягає також в надзвичайній різноманітності проблем і завдань, які належить вирішувати державі. Звідси виникає законне запитання: якою має бути та держава, щоб їй до снаги був такий тягар?

Зрозуміло, що це повинна бути сильна, динамічна держава, спроможна твердо здійснювати владні функції і проводити гнучку, соціально ефективну політику. Але сказане не означає, що на цю роль однаково придатні як демократичні, так і недемократичні держави, що за нинішніх виняткових умов розмови про форми здійснення влади мають начебто другорядне значення, що на певний час влада сильною авторитарної руки була б навіть більш прийнятною, оскільки вона наполегливіше проводила б вкрай необхідні, але непопулярні кроки. Не тільки в гуманному, але й в широкому політичному плані, з огляду на справді корінні інтереси українського народу і держави, прийняти таку точку зору ніяк не можна.

Тоталітарний чи навіть авторитарний режим був би згубним для українського народу. Першим же наслідком такого повороту подій стало б те, що головні зусилля і різноманітний потенціал країни спрямовувалися б не на розбудову громадянського суспільства, а на потреби державного монстра. Крім того, це означало б відновлення ситуації гіпертрофованої мілітаризації економіки України, встановлення пануван-

ня в економіці військово-промислового комплексу. А ВПК за будь-яких умов розвивається на шкоду нагромадженню і споживанню, не залишаючи коштів для збалансованого економічного зростання. Не можна не рахуватись і з тим, що встановлення авторитаризму обернеться обмеженням прав і свобод громадян, посиленням відчуження їх від держави і політичної влади. Нарешті, слід мати на увазі, що відступ від демократичних перетворень значно утруднив би входження нашої країни у співдружність цивілізованих держав. Таким чином, повернення до авторитаризму — це поворот в усіх відношеннях назад, а отже, — відновлення всіх тих зневаг, принижувань, лихих часів, які стільки разів випадали на долю нашого народу.

Єдиний прийнятний шлях для України та її народу — це шлях демократичних реформ. І слід віддати належне політичній волі і історичному відчуттю народу нашого, що він одноставно обрав демократичний шлях розвитку. Цей вибір закріплено у таких основоположних політичних і правових актах, як Декларація про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. В Декларації наголошується, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Його повновладдя реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад. Декларація проголошує забезпечення прав і свобод людини, рівність всіх громадян перед законом¹¹.

Все говорить за те, що коли Верховна Рада приймала рішення про створення незалежної української держави, то вона виходила із ширих прагнень побудови її на справді демократичному ґрунті. Зроблено і певні практичні кроки в цьому напрямі. В країні дістали можливість діяти різні політичні партії. Інститутами, що здійснюють вищу владу в державі, стали всенародно обрані Верховна Рада і Президент. Навіть стиль державного і всього громадського життя почав змінюватись на більш демократичний і толерантний. Однак у політиці судять не за окремими практичними кроками, а за тими наслідками, які з них випливають. На жаль, невдовзі після перших багатообіцяючих заяв про демократизацію і оздоровлення всього суспільного життя в ньому почали брати верх деструктивні процеси. Країна потрапила у глибоку кризу. То ж зрозуміло, що надії перших днів незалежності поступово зникли. Їм на зміну прийшла тривога за майбутнє народу і демократії.

Історики будуть ще не раз дискутувати відносно того, які причини призвели до фронтальної кризи в республіці. Звичайно, не можна не зважати у даному разі на тяжку спадщину, що лишилась від хворої економіки колишнього СРСР. Не можна обминути і фатальні помилки, яких припустилося керівництво незалежної України у своїй політиці. Але не про них зараз мова. В даному разі для нас важливо в'яяснити, чому проти всіх цих помилок і перекозів не спрацювала захисна реакція демократії?

Співставивши можливі відповіді на це запитання, зазначимо відразу ж, що ніякі посилення на екстремальність ситуації не дають підстав для висновків, начебто демократія в країні завчасна, або ж, що вона настільки слабка, що не здатна за допомогою належних їй засобів здолати труднощі. Демократичний процес не пішов так, як цього чекали, він не виявився надійним гарантом проти безсилля і неефективності влади з інших причин, і в першу чергу тому, що під виглядом демократії в багатьох ланках політичного життя діє її деформоване уподобання. Не будемо голослівні і наведемо з цього приводу конкретні факти.

Відомо, що за головний аргумент серйозності намірів Української держави йти демократичним шляхом видається започаткування нею глибоких реформ, спрямованих на поліпшення життя людей, консолідацію нації, її економічне і духовне відродження. Відомо також, що демократія принципово протистоїть неорганізованості, звичці все робити навмання. Отже, реформи в демократичному суспільстві мають бути все-

бічно продумані, достатньо обгрунтовані як в науковому, так і в політичному та правовому аспектах. Але як насправді вони проводилися?

Доводиться, на превеликий жаль, констатувати, що, даючи «добро» реформам, вищі владні органи навіть не розробили своєчасно і на належному рівні їхню наукову і державно-правову концепцію. За чотири роки Верховна Рада минулого скликання розглянула і схвалила сім програм «розвитку», «стабілізації», «реформування», «переходу до ринку», «виходу з кризи», які подавались швидкоплинними урядами і певні з них суперечили одна одній. Чи слід дивуватись, що програми ці виявилися нежиттєвими.

Непоследовність і суперечливість реформаторського процесу виявилися при визначеності пріоритетів державної політики. Основна увага і зусилля були спрямовані на вирішення питань державної атрибутики, зміцнення адміністрації, перерозподілу виробленого за сім десятиліть державного майна, тощо. І десь на задній план відступили такі корінні питання сучасного суспільного життя і державної політики, як прорив до нових технологій у розвитку продуктивних сил, забезпечення виходу країни на рівень сучасної світової науки, культури і інформатики, підвищення рівня і якості життя, гарантії всієї сукупності прав людини.

Непродумана економічна і соціальна політика, довільні імпровізації у проведенні реформ призвели до різкого погіршення матеріального становища основних верств населення. Маючи головним джерелом формування сімейного бюджету чесну працю, робітники, селяни, інтелігенція виявились обеззброєними перед спадом виробництва та інфляцією, перед дедалі відвертішим перерозподілом і без того мізерного національного доходу на користь кримінального капіталу.

Не можна сказати, що більш розумну і виважену позицію виявила держава щодо приватного підприємництва. Клас підприємців, що формується в Україні, має мало що спільного з цивілізованим комерсантом, який хоч якось сприяє сучасному виробництву.

Процеси, що відбуваються в соціальній сфері суспільства, зростання тенденції дезінтеграції не можуть не викликати занепокоєння. Турбує хоча б вже те, що влада втрачає необхідну соціальну опору в суспільстві. Суворозлиденна реальність, відсутність впевненості за завтрашній день не мобілізують політичну волю людей, а, навпаки, ведуть до компрометації розпочатих реформ в очах громадян, зниження їх довіри до органів влади.

За таких умов на політичні партії покладається особливо велика роль як стабілізуючої сили у суспільстві. Однак в Україні партії ще не стали тим вузлом осередком, де акумулюється політичний і кадровий потенціал суспільства. Політична еліта концентрується переважно у Верховній Раді, президентських структурах, інших ешелонах влади. Ця обставина і вимагає від можновладців зважено і розсудливо ставитись до власних дій, не припускати руйнівних конфліктів всередині самої влади, робити все можливе для консолідації усіх гілок влади на основі Конституції.

На жаль, і в цьому плані демократична ширість тих, хто впродовж майже чотирьох років знаходився у державного керма, виявилася досить високою. Як часто з'ясування прерогатив і відносин між представницькими і президентськими структурами заважали їм більш ефективно працювати по зміцненню єдиної, згуртованої держави. Майже нічого не було зроблено, щоб в країні почав діяти справді високопрофесійний і незалежний суд. Ще доводиться із сумом читати про «три-владдя Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів». Чому ж не беремо ми до уваги добре відому істину, що сущими органами демократії є все ж не президент і уряд, а парламент і незалежний суд? І все ж найбільше турбує дуже слабе правове поле в країні. До законів зневажливо ставиться не тільки значна частина громадян, але й певне коло державних службовців, а інколи навіть сам законодавчий корпус.

Провідні фахівці-правознавці неодноразово звертали увагу на «правовий хаос» в країні, на те, що Верховна Рада попереднього скликання породила чимало законодавчих актів, які суперечать як діючій Конституції, так і один одному¹². Прикладом того, що не всі закони, прийняті Верховною Радою, мають достатнє конституційно-правове обґрунтування, можуть служити законодавчі акти, які стосуються процесів приватизації державного майна. Адже цілком ясно, що будь-який акт зміни форм власності не може вважатись правовим, якщо він порушує інші, більш фундаментальні правові принципи і серед них — недоторканність власності.

Є ще один бік цього питання. Ніхто не може заперечити, що акт приватизації — один з моментів переходу до ринкових відносин. А це означає, що і здійснюватись він мусить за законами ринку, на основі еквівалентної компенсації праці тих, хто створював цю власність. Вже перші кроки приватизації на основі прийнятих щодо неї законів свідчать, що ця вимога не дотримується. Відбувається різке розшарування суспільства на бідних і багатих. Причому бідними стають ті, хто десятиліттями сумлінно працював, створюючи суспільні багатства, а одноосібними чи корпоративними власниками роздержавленого майна занадто вже часто стають ті, хто доклав до його створення непропорційно мало трудових зусиль.

Політологи найрізноманітніших шкіл одностайні у думці, що доля демократії значною мірою залежить від достойності її лідерів. Це підтверджують реалії і нашого демократичного процесу, який тому і утримався, що спирався на ініціативу щирих і чесних політичних лідерів. І все ж не на всіх лідерів нам везе. Не витримав випробувань владою дехто з тих, хто перед цим виставляв себе борцем за вищі інтереси країни і соціальну справедливість. Проявивши неабияку активність у змаганні за владу, вони зняли із себе відповідальність, коли постало питання застосування влади для здійснення в країні сильної економічної і соціальної політики, викоренення корупції, мафії, організованої злочинності. І вже зовсім недемократично, коли своїми некоректними вчинками деякі посадові особи призводили до загострення суперечностей усередині самої влади.

Однак не будемо занадто категоричними при розгляді упущень і помилок при проведенні реформ на попередньому етапі. Час становлення демократії — це завжди тяжкий, сповнений непередбачених суперечностей і випадковостей період. Тому слід зважати не тільки на факти минулого, але й спробувати вловити тенденції тривалої дії, зрозуміти їх логіку.

Нині в Україні повністю змінилось керівництво вищими ешелонами влади. Прийшли нові лідери, які поряд із владою взяли на себе велику відповідальність за долю держави. Із оновленими владними структурами в центрі і на місцях люди пов'язують надії на зрушення справ у країні на краще. Що ж, на нашу думку, в цьому плані нині особливо актуально?

Звичайно, перш за все важливо зберегти демократичну спрямованість розвитку держави і суспільства, надати цим процесам нових імпульсів, наповнити їх більш конкретним і реальним соціально-політичним змістом. Віднині суть реформ, спрямованість внутрішньої і зовнішньої політики мають визначитись не ідеологією, а життєвими інтересами власного народу. Йдеться про те, щоб вивести Україну з економічної безодні, забезпечити її духовне і господарське відродження. У новій Конституції мають бути закладені реальні гарантії прав і свобод громадян, верховенство суверенної волі народу при визначенні всіх принципів питань державного життя, утворення сильних, ініціативних і відповідальних перед народом інститутів влади.

Щоб остаточно усунути спекуляції відносно місця і ролі Верховної Ради у владній системі України, варто підтвердити в Конституції поло-

ження із Декларації про державний суверенітет, згідно з яким «від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада». Тим самим вона прирівнюється до суверена, а значить, розглядається не лише як законодавча, алей як установча верховна влада.

Для посилення позицій демократії істотне значення має забезпечення органічного взаємозв'язку демократії політичної і демократії соціальної. Гіркий досвід минулого, здається, всіх повинен був переконати, що будь-які здобутки у сфері політики є не стабільними і навіть проблематичними, якщо наступні загострення в соціальній сфері можуть звести їх нанівець.

Проблема утвердження поряд із політичною також і соціальної демократії може набути у найближчому майбутньому України особливої ваги. У зв'язку з переходом до ринку можливе посилення соціального напруження серед певних верств робітників, селян, інтелігенції. Доведеться рахуватися з тим, що існуючі політичні партії, громадські організації ще не набули необхідного досвіду у розв'язанні соціально-класових конфліктів. Отже, держава лишається єдиним інститутом, який здатний ініціювати процеси демократизації в їх цілісності, зважаючи на соціальні і політичні наслідки. І це не може не враховуватись в її політиці і різноманітній практичній діяльності.

Принципове питання соціальної демократії — взаємообумовленість економічної і політичної влади, яка у свою чергу упирається у розв'язання питань власності у відповідності із сучасними вимогами життя і рівнем усуспільнення виробництва.

Дискусії, що точаться навколо питань власності, мають принаймні два принципових аспекти. По перше, це форма власності. Правильну відповідь в цьому плані зумовив весь багатотисячний історичний досвід. А він свідчить, що найефективніше національна економіка розвивається тоді, коли створені правові гарантії для вільного змагання всіх форм власності: індивідуальної, групової, кооперативної, суспільної. За цих умов оптимальна міра співвідношення між ними встановлюється цілком природно, відповідно до досягнутого рівня усуспільнення праці в різних галузях, регіонах і осередках виробництва. Другий аспект стосується питання: чи є власність трудовою, чи, навпаки, вона створюється шляхом експлуатації чужої праці. І знов-таки історичний досвід, особливо часів «манчестерського капіталізму», свідчить, що коли функції праці і функції власності відриваються одна від одної, розміщуючись на протилежних полюсах економічного життя, то це призводить до поляризації суспільства на ворожі один одному класи, до відтворення вкрай загострених і небезпечних соціальних антагонізмів. Тому, коли мова йде про розбудову демократичного суспільства, то не можна зневажати тим, що спиратись воно може лише на економіку з усіма формами власності трудового характеру.

І ще одне міркування. Погоджуючись з тим, що політична демократія зрештою означає виборність владних осіб і співучасть народу у вправленні влади, ми повинні тим самим усвідомити, що для здійснення цих вимог у країні зроблено ще тільки перші кроки. Якщо є певні зрушення у виборності владних осіб, то говорити про широку безпосередню участь населення у вирішенні принципових питань розвитку держави і суспільства не доводиться. Щож до причини невдач у цій справі, то вона не в рівні політичної культури населення, як це дехто стверджує, а у відсутності тих інститутів, призначення яких — не служити політичній еліті, а забезпечувати на практиці участь найширших кіл населення в управлінні державними справами в центрі і на місцях. Коли повсюдно почнуть працювати ці інститути і в них набуватимуть досвіду громадянської і державної діяльності широкі кола громадян, тоді зрушиться з місця і справа зростання політичної культури населення. Але зволікати із створенням цих інститутів далі вже ніяк не можна. Тим більше, що їх живий прообраз вже є, судячи з усього, за ним майбутнє, і справа

тепер за втіленням його у повсякденну суспільно-політичну і державно-правову практику.

У даному разі маються на увазі Ради: Рада Запорізької Січі, Центральна Рада в 1917—1918 роках, Ради народних депутатів у пожовтневий період. В історії, суспільному бутті, політичній культурі українського народу вони посідають помітне місце. Звичайно, були в них свої невдачі. Але це не може бути приводом для того, щоб принижувати саму ідею і сутність діяльності Рад. Одним словом, рівень, широчінь демократичного процесу на наступному етапі значною мірою залежатиме від того, наскільки вдасться поживити роботу Рад всіх рівнів, залучити через них найширші кола громадян до управління державними справами і повсякденного контролю за діяльністю осіб, наділених владними повноваженнями.

Ми виклали лише деякі міркування відносно того, наскільки вдумливо і зважено слід ставитись до всього, що пов'язане із входженням демократії в наше життя. Ця вимога обумовлена характером самого демократичного процесу, який не терпить авторитарності не тільки у практичній політиці, але й у теорії, особливо коли під догматизовані теоретичні положення намагаються штучно підганяти політичні процеси. Зважаючи на це, ми і прагнули показати, що демократія являє собою таке винятково містке і динамічне поняття, найбільш глибокий зміст і визначення якому надає те коло проблем, яке криється за ним і прилучення до яких допомагає людям краще відчутти і зрозуміти, як подолати соціальну стихію, політичний екстремізм, неприборканість вузькогосподарських інтересів. І ще ми хотіли наголосити на тому, що при всій суперечливості і невпорядкованості сучасного світу важливо все ж не пасувати перед труднощами, завалами на шляху демократії, а рішуче відстоювати й наполегливо впроваджувати у життя гуманні, демократичні принципи. Важливо, щоб за будь-яких обставин, у будь-якій справі гору брали люди чесні і мудрі. І щоб серед людей поваги до законів, права, справедливості, спільних дій і спільних інтересів ставало не менше, а більше.

¹ Аристотель. Политика // Сочинения в четырех томах. Т. 4.— М., 1983.— С. 457.

² Токвиль Алексис де. Демократия в Америке.— М., 1992.— С. 34.

³ Шлезингер-младший А. М. Циклы американской истории.— М., 1992.— С. 20, 311—367.

⁴ Лобер В. Л. Проблема демократии в политической философии Норберто Боббио. // Социально-политические науки.— 1991.— № 6.— С. 88.

⁵ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України.— К.— Л., 1913.— С. 103.

⁶ Там же.

⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории // Сочинения в девяти томах, Т. 1.— М., 1987.— С. 201.

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Т. I.— Львів, 1990.— С. 131—149.

⁹ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції.— К., 1993.— С. 36.

¹⁰ Там же.— С. 53, 58.

¹¹ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки.— 1990.— 31 липня.— № 31.— Ст. 429.— С. 595—596.

¹² Дмитренко Іван. Закон і влада // Віче.— 1994.— № 6— С. 26.